

РОЗВИТОК ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ У НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

М. О. Шопіна

*кандидат психологічних наук
доцент кафедри педагогіки і психології
Луганського обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти, Луганськ, Україна
asura_alex@mail.ru*

У даній статті проведено порівняльний аналіз досліджень і публікацій із проблем розвитку творчої особистості підлітків, простежено сучасні тенденції дослідження з формування інтелектуально розвиненої творчої особистості. Розглянуто загальні теорії розвитку креативності та творчих здібностей підлітків, визначено роль мотивації в творчому процесі, а також вплив різних чинників соціального середовища на розвиток креативності дітей підліткового віку.

Описано психологічні умови розвитку особистості підлітка, специфічні особливості самосвідомості, особливості інтелектуальної активності та динамічний розвиток таких індивідуальних особливостей мислення, як творчість, самостійність, гнучкість. Охарактеризовано основні ознаки творчого мислення та особливості розвитку теоретичного рефлексивного мислення.

Проаналізовано місце та роль творчих завдань у формуванні інтелектуально розвиненої творчої особистості, чітко визначено головні психологічні особливості розвитку особистості підлітків. Визначено ознаки підвищення продуктивності творчого мислення і розвитку творчих здібностей особистості дітей підліткового віку.

Ключові слова: особистість, творча особистість, творчий процес, креативність, творчий потенціал, здібності, творча здібність, творча діяльність, ознаки творчості, творча реалізація, розумовий розвиток учнів, навчальна діяльність.

THE DEVELOPMENT OF CREATIVE PERSONALITY AMONG TEENAGE PUPILS IN LEARNING ACTIVITY

M. Shopina

*PhD in Psychological Sciences,
Associate Professor of Department of Psychology and Pedagogy
Lugansk regional post-graduate pedagogical institute, Lugansk, Ukraine
asura_alex@mail.ru*

This article provides comparative analysis of researches and is related to teenagers' creative potential development, describes modern tendencies in the researches related to the formation of intellectually developed creative personality. This article reviews commonly used theories of creativity development, the role of motivation in creative process and the influence of various factors in social surrounding on teenagers' creativity.

This abstract describes psychological conditions of teenage personality development, peculiarities of self-consciousness, intellectual activity and dynamic development of such individual thinking peculiarities as creativity, independence, flexibility. It characterizes main signs of creative thinking and peculiarities of theoretical reflexive thinking.

Moreover, this article analyses the role of creative tasks in the forming of intellectually developed personality, clearly defines main psychological peculiarities of teenagers' personality development. It reveals the signs of creative thinking productivity and teenagers' personality creative development.

Keywords: personality, creative personality, creative process, creativity, creative ability, creative activity, signs of creativity and creative implementation, pupils' intellectual development, educational activity.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Підлітковий вік займає важливу фазу в загальному процесі становлення людини як особистості, коли в процесі побудови нового характеру, структури та складу діяльності дитини закладаються основи свідомого поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і соціальних установок. Таким чином на підлітковий вік припадає активний пізнавальний розвиток особистості. Розгортається він у малопомітних для дитини і тих, хто її оточує, формах. Упродовж цього періоду триває розвиток мислення, пам'яті, формується цілісніше усвідомлення того, що відбувається навколо, розширюються межі уяви, діапазон суджень. Ці можливості пізнання сприяють швидкому нагромадженню знань. Когнітивний розвиток у підлітковому віці характеризується розвитком абстрактного мислення, логічної пам'яті, використанням метакогнітивних (пов'язаних з виробленням стилю інтелектуальної діяльності) навичок. Ці чинники суттєво впливають на зміст думок підлітка, його здатність до моральних суджень.

Метою даної статті – простежити сучасні тенденції дослідження проблеми розвитку творчої особистості підлітків у навчальній діяльності. Об'єктом виступає творча особистість учнів підліткового віку. Предметом є виявлення психологічних умов та чинників розвитку творчої особистості підлітків.

Розвиток особистості підлітка характеризується такими психологічними особливостями:

- поява відчуття дорослості визначає спрямованість та зміст активності дитини;
- вони прагнуть визнання своєї дорослості, оскільки не відчують себе дорослими повною мірою;
- з'являється велика чутливість до засвоєння норм, цінностей, способів поведінки;
- посилюється прагнення бути самостійним;
- виникає постійна потреба у доброзичливому ставленні, тактовності з боку дорослих;
- у діяльності підлітки самостійно ставлять мету, складають план дій, підбирають засоби. (але часто неповністю усвідомлюють свої дії, не прагнуть самоаналізу, їхні вчинки характеризуються імпульсивністю);
- в підлітковому віці також розвиваються специфічні особливості самосвідомості, що проявляється в самооцінці (механізмом розвитку самосвідомості підлітків є їхня постійна рефлексія, тому вони часто є невдоволеними самими собою);
- підлітки дуже цікавляться іншими. їм подобається аналізувати дії та думки знайомих, розмовляти про свій внутрішній світ, переживання, почуття;
- розвиваються такі вольові якості, як наполегливість, цілеспрямованість (але часто їхні вольові дії спрямовані тільки на щось одне);
- бурхливо розвивається вольова сфера підлітків (практично усе їхнє життя і діяльність супроводжуються яскравими емоціями, почуттями, переживаннями, особливо у спілкуванні з однолітками протилежної статі; інтенсивно формується спрямованість, інтереси).

Для підлітків характерна підвищена інтелектуальна активність, стимульована не тільки їх природною допитливістю, а й бажанням розвинути, продемонструвати свої здібності, отримати високу оцінку. Розв'язуючи складні завдання, вони нерідко виявляють високорозвинений інтелект, неабиякі здібності. Необхідність розв'язувати прості завдання іноді викликає у них емоційно-негативну афективну реакцію, відмову від такої роботи [17].

Підлітковий вік є порою динамічного розвитку таких індивідуальних особливостей мислення, як творчість, самостійність, гнучкість.

До загальних ознак творчого характеру мислення належать:

- 1) оригінальність думки, здатність давати відповіді, які суттєво відхиляються від звичних;
- 2) велика кількість думок, ідей, що виникають у людини за одиницю часу;
- 3) сприйнятливості до проблем, чутливість до суттєвого;
- 4) здійснення розумових дій доцільно, а не випадково;
- 5) здатність виявляти нові, незвичні функції об'єкта чи його частини;
- 6) гнучкість розмірковування, коли людина може легко відхилитися від звичного способу розв'язування завдання, долаючи «бар'єр минулого досвіду»;
- 7) здатність самостійно відкривати нові знання тощо.

Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що у підлітковому віці у розвитку особистості простежуються деякі особливості дітей даного віку, що впливають на розвиток творчих здібностей.

У підлітковому віці продовжує розвиватися теоретичне рефлексивне мислення. Підліток вже вміє оперувати гіпотезами при вирішенні творчих завдань. Стикаючись з новим завданням, він намагається відшукати різні підходи в її вирішенні. Саме це, як домінують розвитку психіки в інтелектуальній сфері, виділяє доктор психологічних наук, професор І. Ю. Кулагіна у своїй робо-

ті «Вікова психологія». Це свідчить про високі можливості розвитку таких творчих здібностей, які визначаються гнучкістю мислення і пильністю в пошуках проблем [13, 150]. Підліток знаходить способи застосування абстрактних правил для вирішення цілих класів задач, що свідчить про високий потенціал розвитку здатності до перенесення досвіду.

Оволодіння підлітком у процесі навчання такими розумовими операціями як класифікація, аналогія, узагальнення сприяє ефективному розвитку здатності до зближення понять, що визначається легкістю аналізування та віддаленістю аналізованих понять, висока якість цих показників визначається особливостями теоретичного рефлексивного мислення, що дозволяють підліткам аналізувати абстрактні ідеї. Для цього віку характерний інтерес до абстрактних філософських, релігійних, політичних і інших проблем.

Як стверджує І. Ю. Кулагіна, розглядаючи особливості підліткового віку, у зв'язку з підвищенням інтелектуального розвитку підлітка прискорюється і розвиток уяви. Зближуючись з теоретичним мисленням, уява дає імпульс до розвитку творчості підлітків. Уява підлітка, як виділяє І. Ю. Кулагіна, «звичайно, менш продуктивно, ніж уява дорослої людини, але вона багатше фантазії дитини». При цьому Кулагіна І. Ю. відзначає існування двох ліній розвитку уяви в підлітковому віці. Перша лінія характеризується прагненням підлітками до досягнення об'єктивного творчого результату. Вона властива далеко не всім підліткам, але всі вони використовують можливості своєї творчої уяви, отримуючи задоволення від самого процесу фантазування [13, 150–151.]

1. Потреба у творчості виникає в тому випадку, коли вона небажана або неможливе через зовнішніх обставин, тобто свідомість у цій ситуації провокує активність несвідомого. Таким чином, свідомість у творчості пасивно і лише сприймає творчий продукт, а несвідоме активно породжує творчий продукт. Звідси творчий акт є злиттям логічного (аналіз-синтез у процесі уяви) та інтуїтивного (інсайт) рівнів мислення.

2. Психічне життя особистості – це процес зміни двох форм внутрішньої і зовнішньої активності: творчості і діяльності. При цьому діяльність доцільна, довільна, раціональна, свідомо регульована, збуджується певною мотивацією і функціонує по типу негативного зворотного зв'язку: досягнення результату завершує етап діяльності. Творчість же спонтанно, мимоволі, ірраціонально, не піддається регулюванню з боку свідомості, вона мотивується відчуженням людини від світу і функціонує за принципом позитивного зворотного зв'язку: отримання творчого продукту тільки підсцьобує процес, роблячи його нескінченним. Звідси діяльність – це життя свідомості, механізм якої зводиться до взаємодії активної свідомості з пасивним несвідомим, тоді як творчість є життя домінуючого несвідомого при взаємодії з пасивним свідомістю [13; 19; 22].

3. Для прояву творчих здібностей необхідна своєрідна обстановка – креативне середовище, що характеризується наступними ознаками [2; 7; 13]:

- оптимальної мотивацією, що передбачає середній рівень мотивації досягнення (закон Йоркс - Додсона: максимальна продуктивність діяльності можлива лише при підтримці мотивації досягнення на середньому рівні), а також відсутність змагальної мотивації і мотивації соціального схвалення;
- невимушеної обстановкою, яка характеризується відсутністю загрози і примусу, прийняттям та стимулюванням будь-яких ідей, свободою дій і відсутністю критики.

У процесі створення творчого продукту (креативному процесі) виділяється ряд обов'язкових стадій [6; 14]:

- 1) поява нестандартної проблеми і виникнення протиріччя між необхідністю та неможливістю її вирішення;
- 2) зародження та оптимізація мотивації до вирішення завдання;
- 3) дозрівання ідей в процесі раціонального відбору та накопичення суми знань про проблему;
- 4) логічний «глухий кут», супроводжуваний обов'язковою фрустрацією емоційно-вольової сфери особистості;
- 5) осяяння (інсайт) – інтуїтивне прозріння, як би виштовхує потрібну ідею у свідомість;
- 6) експериментальна перевірка ідей.

Таким чином, при всьому різноманітті психологічних теорій креативності, існує ряд основоположних ознак творчої діяльності, впливаючи на які можна, в тій чи іншій мірі, підвищувати продуктивність творчого мислення і розвивати творчі здібності особистості школяра-підлітка.

Багато досліджень креативності «особистісного» напрямку, а серед них слід виділити Баррона, вивчають роль мотивації в творчому процесі, а також вплив різних чинників соціального середовища на розвиток креативності. Оскільки психологічні дослідження дотепер не виявили успадкованого індивідуальних відмінностей у креативності, як детермінанти творчих здібностей називають фактори зовнішнього середовища, які можуть зробити на їх розвиток як позитивне, так і негативний вплив. Баррон виділяє основні параметри соціального мікросередовища, що сприяють формуванню креативності:

- низька обґрунтованість поведінки,
- висока ступінь невизначеності,
- наявність зразка креативної поведінки,
- створення умов для наслідування творчому поведінки,
- предметно-інформаційна збагачення,
- соціальне підкріплення творчої поведінки.

Інший напрям, автором якого є А. Маслоу, здатність до творчості, розглядає як установку на самореалізацію особистості. Головну роль у детермінації творчої поведінки відіграють мотивація, цінності, особистісні риси. Творчий процес пов'язаний з самоактуалізацією, повної та вільної реалізацією своїх здібностей та життєвих можливостей. За А. Маслоу, свобода, спонтанність, самоприйняття та інші риси дозволяють особистості найбільш повно реалізувати свій творчий потенціал [8].

Д. Б. Богоявленська [3] визначає креативність як глибинне особистісне властивість, яка виражається в оригінальній постановці проблеми, наповненою особистісним змістом. Вивчення творчості як продуктивної і спонтанного явища здійснювалося за допомогою методу, названого автором «Креативне поле». У цих дослідженнях було встановлено, «що процес пізнання детермінований прийнятою завданням лише на першій стадії. Потім, в залежності від того, чи розглядає людина рішення задачі як засобів для здійснення зовнішніх стосовно пізнання цілей чи воно саме є мета, визначається і доля процесу. У першому випадку він обривається, як тільки вирішується завдання. У другому виникає феномен саморуху діяльності. Богоявленська Д. Б. підкреслює, що креативність є спільною особливістю особистості і впливає на творчу продуктивність незалежно від сфери прояву особистісної активності [3].

Також відомо, що важливим засобом формування інтелектуально розвиненої творчої особистості є творчі задачі. Це неординарні задачі, в яких сформульовано певну вимогу, що виконується на основі знання законів, але відсутні прямі чи непрямі вказівки на ті явища, закономірностями яких слід скористатися для розв'язування цих задач.

О. Я. Понамарьов пропонує в розв'язанні творчої задачі виділяти дві основні фази:

- 1) фазу інтуїтивного пошуку та отримання інтуїтивного ефекту, інтуїтивного розв'язання (тобто фазу, яку в минулому іноді називали «психологічним» розв'язанням);
- 2) фазу його вербалізації, формалізації (тобто ту, яку відповідно зв'язували з «логічним» розв'язанням) [29].

Результати будь-якої діяльності, в тому числі і діяльності, підпорядкованій розв'язуванню творчої задачі, не завжди співпадають із поставленими цілями. З одного боку, якась ціль може бути не досягнута або досягнута частково. З іншого боку, в ході діяльності можуть бути отримані непередбачувані, додаткові її результати. Причому ці додаткові результати діяльності можуть бути як бажаними так і ні. У зв'язку з цим, під час аналізу діяльності необхідно одночасно враховувати прямий її продукт і побічний.

Під прямим продуктом діяльності слід розуміти такий результат діяльності, який відповідає усвідомлюваній цілі суб'єкта, що розв'язує задачу. «Прямий продукт дії, – пише О. Я. Понамарьов, – відповідає свідомо поставленій цілі і може бути безпосередньо використаний у свідомій організації наступних дій (усвідомлюваний досвід)» [29].

Побічний продукт виникає не внаслідок тих дій суб'єкта, які прямо відповідають поставленим цілям, а, немов би поза ними. Цілком закономірно, що суб'єкт під час розв'язання творчої задачі спочатку використовує свідомо організований досвід. Як правило, цього досвіду для розв'язання творчої задачі не достатньо (якби це було не так, то ця задача для даного суб'єкта вже не була б творчою). Це приводить до необхідності отримання нових знань. Під час конкретної діяльності виникає інший досвід – неусвідомлюваний. Іноді він і містить у собі ключ до розв'язання творчої задачі. «Неусвідомлюваний досвід, як пише О. Я. Понамарьов, – і проявляється в зручній момент у вигляді неочікуваної «підказки», яка приводить до інтуїтивного розв'язання» [29]. Використання побічного продукту дозволяє суб'єкту розв'язання творчої задачі підніматись по сходах структурних рівнів психологічного механізму творчості.

Знакові моделі стосовно побічних продуктів на нижчому рівні даного механізму не функціонують взагалі. Побічний продукт формується лише при опорі на предмети-оригінали. Процес створення побічного продукту не усвідомлюється. Оцінювання ефективності використання такого продукту здійснюється лише на емоційному рівні [18].

Далі побічний продукт проникає у внутрішній план дій, де вже все стає усвідомленим і може бути вираженим у вигляді знакових моделей. На третьому рівні до внутрішнього плану дій проникає і спосіб, який відповідає ефекту використання побічного продукту. В контроль та оцінювання включається уява. Побічний продукт перетворюється у прямий. Контроль та оцінювання згодом стають повністю логічними. Розв'язання вже опирається на логічний аналіз та синтез структури задачі.

ВИСНОВКИ

Таким чином під кінець навчання у початковій школі спостерігається сплеск дослідницької активності. До 8-9 років діти, читаючи або спостерігаючи за різними явищами життя, починають формулювати пошукові питання, на які намагаються самі ж знайти відповідь. У 11-12 років практично всі діти направляють свою дослідницьку активність на формулювання пошукових питань. Це відбувається тому, що школярі намагаються зрозуміти й осмислити причинно-наслідкові зв'язки й закони появи різних подій.

Дослідницька активність дітей на етапі причинного мислення характеризується двома якостями: зростанням самостійності розумової діяльності й критичності мислення. Завдяки самостійності дитина навчається керувати своїм мисленням: ставити дослідницькі цілі, висувати гіпотези причинно-наслідкових залежностей, розглядати відомі їй факти з позицій висунутих гіпотез. Ці здатності, без сумніву, є основними передумовами розвитку творчого потенціалу на етапі причинного мислення. Критичність мислення проявляється в тому, що діти починають оцінювати свою й чужу діяльність із погляду законів і правил природи та суспільства.

З одного боку, завдяки усвідомленню дітьми правил і законів, їхня творча діяльність стає більш осмисленою, логічною, правдоподібною. З іншого боку, критичність може перешкодити творчості, тому що на цьому етапі висунування гіпотези вона може здатися нереальною і буде відкинута. Подібні самообмеження звужують можливості появи нових, оригінальних ідей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алферов А. Д. Психология развития школьника / А. Д. Алферов. – Ростов н/Д. : Феникс, 2000. – 738 с.
2. Ануфриев А. Ф. Как преодолеть трудности в обучении детей : практич. пособ. / А. Ф. Ануфриев, С. Н. Костромина. – М. : Ось-89, 2003. – 272 с.
3. Богоявленская Д. Б. Пути к творчеству. / Богоявленская Д. Б. – М. : Знание, 1981. – 96 с.
4. Волков Б. С. Психология развития человека: учеб. пособие / Б. С. Волков, Н. В. Волкова. – М. : Академический Проект, 2004. – 224 с.
5. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте : психол. очерк. / Л. С. Выготский – М. : Просвещение, 1991. – 92 с.
6. Гильбух Ю. З. Умственно одаренный ребенок / Ю. З. Гильбух // Психология, диагностика, педагогика. – К. : Ось, 1992. – 284 с.
7. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / В. В. Давыдов – М. : Академия, 2004. – 288 с.
8. Дорфман Л. Я. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве / Л. Я. Дорфман, Г. В. Ковалёва // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 101–106.
9. Драма одаренного ребенка и поиск собственного Я / А. Миллер. – М. : Академический проект, 2003. – 206 с.
10. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2007. – 368 с.
11. Єрмолова В. М. Оцінювання навчальних досягнень учнів / В. М. Єрмолова // Початкова школа. – 2004. – № 43. – С. 5–7.
12. Коваль Т. В. Одаренный ребенок нуждается в дискомфорте: практический опыт педагогической работы с одаренными детьми / Т. В. Коваль // Лицейское и гимназическое образование. – 1999. – № 6. – С. 68– 14.
13. Кулагина И. Ю. Возрастная психология / И. Ю. Кулагина, В. Н. Колюцкий. – М. : ТЦ «Сфера», 2004. – 464 с.
14. Лебедева Л. Д. Проблемы одаренности / Л. Д. Лебедева // Образование. – 2000. – № 1. – С. 115–118.
15. Лейтес Н. С. Возрастная одаренность школьников / Н. С. Лейтес // Прикладная психология и психоанализ. – 2002. – № 4. – С. 60–74.
16. Лосева А. А. Психологическая диагностика одаренности: учеб. пособие / А. А. Лосева. – М. : Академический Проект, 2004. – 176 с.
17. Максименко С. Д. Загальна психологія : навч. посіб. / С. Д. Максименко. – К. : Форум, 2000. – 543 с.
18. Моляко В. О. Особенности стратегической организации сознания технически одарованной личности / В. А. Моляко, О. Л. Музыка // Духовность как основа консолидации общества. Міжвідомчий науковий збірник. – К. : Інститут «Проблеми людини», 1999. – Т.16. – С. 131–136.

19. Мони́на Г., Ру́зина М. Ох уж эти одаренные дети. Талант и синдром дефицита внимания: двойная исключительность / Г. Мони́на. – М. : Сфера, 2010. – 128 с.
20. Мухи́на В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество : учебник / В. С. Мухи́на. – М. : Академия, 2004. – 456 с.
21. Никити́н Б. П. Ступеньки творчества или развивающие игры / Б. П. Никити́н – М. : Просвещение, 1990. – 160 с.
22. Никити́на А. В. Развитие творческих способностей учащихся / А. В. Никити́на // Начальная школа. – 2001. – № 10. – С.34–39.
23. Николае́нко Н. Н. Психология творчества : учеб. пособие / Н. Н. Николае́нко – СПб. : Речь, 2005. – 277 с.
24. Овчи́нникова Т. Н. Личность и мышление ребенка : диагностика и коррекция / Т. Н. Овчи́нникова. – М. : Академический Проект, 2004. – 192 с.
25. Одаренные дети / Общ. ред. Г. В. Бурменской, В. М.Слуцкого. – М. : Прогресс, 1991. – 164 с.
26. Панов В. И. Одаренные дети: выявление – обучение – развитие / В. И. Панов // Педагогика. – 2001. – № 4. – С. 30–44.
27. Перкинс Д. Н. Творча обдарованість як психологічне поняття / Д. Н. Перкинс // Суспільні науки за рубежом. – 1988. – № 4. – С. 88–92.
28. Піхмане́ць Р. В. Психологія художньої творчості / Р. В. Піхмане́ць – К. : Наукова думка, 1991. – 164 с.
29. Пономаре́в Я. А. Психология творчества / Я. А. Пономаре́в // Тенденции развития психологической науки. – М. : Наука, 1988. – С. 21–25.
30. Прикладная педагогическая психология / Под ред. В. Волхонского. – СПб. : Прайм еврознак, 2007. – 442 с.
31. Проблемы научного творчества в современной психологии. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 512 с.
32. Психология художественного творчества : Хрестоматія / Под ред. К. В. Сельченко. – Минск : Харвест, 2003. – 752 с.
33. Развитие творческой активности школьников / Под ред. А. М. Матюшина ; Науч.-исслед. ин-т общей и пед. психологи. Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1991. –160 с.
34. Разумникова О. М. Личностные и когнитивные свойства при экспериментальном определении уровня креативности / О. М. Разумникова, О. С. Шемелина // Вопросы психологии. – 1999. – № 5. – С. 130–139.
35. Рождественская Н. В. Психология художественного творчества : учеб. пособие / Н. В. Рождественская. – СПб. : Речь, 1995. – 270 с.
36. Романе́ць В. А. Психологія творчості : навч. посіб. / В. А. Романе́ць – К. : Либідь 2001. – 288 с.
37. Савенков А. И. Детская одаренность как теоретическая проблема / А. И. Савенков // Начальная школа. – 2000. – № 1. – С. 94–101.
38. Селиверсто́ва Е. А. Творческие задания для раскрытия индивидуальных способностей учащихся / Е. А. Селиверсто́ва // Начальная школа. – 2002. – № 1. – С. 54–57.
39. Сельченко К. В. Конструктор творческой свободы / К. В. Сельченко – Минск : Харвест, 2006. – 608 с.
40. Солдато́ва Е. Л. Психология развития и возрастная психология. Онтогенез и дизонтогенез / Е. Л. Солдато́ва, Г. Н. Лаврова. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. – 384 с.
41. «Субъект деятельности» в проблематике творчества / Д. Б. Богоявленская // Вопросы психологии. – 2002. – № 2. – С. 35–41.
42. Такма́н Б. У. Педагогическая психология : от теории к практике / Б. У. Такма́н – М. : Изд. группа «Прогресс», 2002. – 572 с.
43. Трифоно́ва В. Г. Творческое развитие индивидуальных способностей учащихся : как его обеспечить / В. Г. Трифоно́ва, Н. В. Макарова // Школьные технологии. – 2000. – № 6. – С. 84–87.
44. Туни́к Е. Е. Психодиагностика творческого мышления. Креативные тесты / Е. Е. Туни́к. – СПб. : Речь, 1997. – 35 с.
45. Урунтае́ва Г. А., Афоньки́на Ю. А. Практикум по детской психологии / Под ред. Г. А. Урунтае́вой. – М. : Просвещение : ВЛАДОС, 1995. – 219 с.
46. Фельдште́йн Д. И. Психология взросления : структурно-содержательные характеристики процесса развития личности / Д. И. Фельдште́йн. – М. : Флинта, 2004. – 672 с.
47. Хон Р. Л. Педагогическая психология. Принципы обучения / Р. Л. Хон. – М. : Деловая книга, 2002. – 736 с.
48. Шаповале́нко И. В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповале́нко. – М. : Гардарики, 2004. – 349 с.

49. Щадриков В. Д. О содержании понятий «способность» и «одаренность» / В. Д. Щадриков // Психологический журнал. – 1983. – Т. 4. – № 5. С. 3–10.
50. Эрик Г. Эрикссон. Детство и общество / Эрикссон Эрик Г. – СПб. : ООО Речь, 2000. – 416 с.

REFERENCES

1. Alferov, A. D. (2000) *Psikhologija razvitiia shkol'nika*. Rostov na Donu : Feniks.
2. Anufriev A. F. Kostromina, S. N. (2003) *Kak preodolet' trudnosti v obuchenii detei*. Prakticheskoe posobie. Moskva : Os'-89.
3. Bogoiavlenskaia, D. B. (1981) *Puti k tvorchestvu*. Moskva : Znanie.
4. Volkov, B. S., Volkova, B. S. (2004) *Psikhologija razvitiia cheloveka*. Uchebnoe posobie. Moskva : Akademicheskii Proekt.
5. Vygotskii, L. S. (1991) *Vobrazhenie i tvorchestvo v detskom vozraste*. Psikhologicheskii ocherk. Moskva : Prosveshchenie.
6. Gil'bukh, Iu. Z. (1992) *Umstvenno odarenyi rebenok*. Psikhologija, diagnostika, pedagogika. Kiev.
7. Davydov, V. V. (2004) *Problemy razvivaiushchego obuchenii*. Opyt teoreticheskogo i eksperimental'nogo psikhologicheskogo issledovaniia. Moskva : Akademiia.
8. Dorfman, L. Ia., Kovaleva G. V. (1999) *Osnovnye napravleniia issledovaniia kreativnosti v nauke i iskusstve*. *Voprosy psikhologii*, 2, 101–106.
9. *Drama odarennogo rebenka i poisk sobstvennogo ia*. (2003) Moskva : Akademicheskii proekt.
10. Druzhinin, V. N. (2007) *Psikhologija obshchikh sposobnostei*. Sankt-Peterburg : Piter.
11. Jermolova, V. M. (2004) *Ocinjuvannja navchal'nyh dosjagnen' uchniv*. *Pochatkova shkola*, 43, 5–7.
12. Koval', T. V. (1999) *Odarenyi rebenok nuzhdaetsia v diskomforte : Prakticheskii opyt pedagogicheskoi raboty s odarennymi det'mi*. *Litseiskoe i gimnazicheskoe obrazovanie*, 6, 14–68.
13. Kulagina, I. Iu., Koliutskii, V. N. (2004) *Vozrastnaia psikhologija*. Uchebnoe posobie. Moskva : TTs «Sfera».
14. Lebedeva, L. D. (2000) *Problemy odarennosti*. *Obrazovanie*, 1, 115–118.
15. Leites, N. S. (2002) *Vozrastnaia odarennost' shkol'nikov*. *Prikladnaia psikhologija i psikhoanaliz*, 4, 60–74.
16. Loseva, A. A. (2004) *Psikhologicheskaja diagnostika odarennosti*. Uchebnoe posobie. Moskva : Akademicheskii Proekt : Triksta.
17. Maksimenko, S. D. (2000) *Zagal'na psikhologija*. Kiev : Forum.
18. Moljako, V. O., Muzyka, O. L. (1999) *Osoblyvosti strategial'noi' organizacii' svidomosti tehnicno obdarovanoi' osobystosti*. *Duhovnist' jak osnova konsolidacii' suspil'stva*. *Mizhvidomchij naukovyj zbirnyk*. Kyev : Instytut «Problemy ljudyny», T. 16, 131–136.
19. Monina, G., Ruzina, M. (2010) *Okh uzh eti odarennye deti*. *Talant i sindrom defitsita vnimaniia : dvoinaia iskluchitel'nost'*. Sankt-Peterburg : Rech'; Moskva : Sfera.
20. Mukhina, V. S. (2004) *Vozrastnaia psikhologija : fenomenologija razvitiia, detstvo, otrochestvo*. Uchebnyk. Moskva : Akademiia.
21. Nikitin, B. P. (1990) *Stupen'ki tvorchestva ili razvivaiushchie igry*. Moskva : Prosveshchenie.
22. Nikitina, A. V. (2001) *Razvitie tvorcheskikh sposobnostei uchashchikhsia*. *Nachal'naia shkola*, 10, 34–39.
23. Nikolaenko, N. N. (2005) *Psikhologija tvorchestva*. Uchebnoe posobie. Sankt-Peterburg : Rech'.
24. Ovchinnikova, T. N. (2004) *Lichnost' i myshlenie rebenka : diagnostika i korrektsiia*. Moskva : Akademicheskii Proekt.
25. *Odarennye deti*. (1991) *Obshch. red. G. V. Burmenskoi, V. M. Slutskogo*. Moskva : Progress.
26. Panov, V. I. (2001) *Odarennye deti : vyjavlenie – obuchenie – razvitie*. *Pedagogika*, 4, 30–44.
27. Perkyns, D. N. (1988) *Tvorcha obdarovanist' jak psyhologichne ponjattja*. *Suspil'ni nauky za rubezhem*. *Seryja Naukovedenye*, 4, 88–92.
28. Pihmanec', R. V. (1991) *Psyhologija hudozhn'oi' tvorchosti*. Kiev : Naukova dumka.
29. Ponomarev, Ja. A. (1988) *Psikhologija tvorchestva*. *Tendenzii razvitija psikhologicheskoi nauki*. Moskva : Nauka, 21–25.
30. *Prikladnaia pedagogicheskaja psikhologija* (2007). Sankt-Peterburg : Praim evroznak.
31. *Problemy nauchnogo tvorchestva v sovremennoi psikhologii*. (1999) Moskva : Gumanitarnoe izdanie tsentr VLADOS.
32. *Psyhologija hudozhn'oi' tvorchosti : Hrestomatija*. (2003) *Pid redakcijeju K. V. Sel'chenok*. Mins'k : Harvest.
33. *Razvitie tvorcheskoi aktivnosti shkol'nikov* (1991) *Pod redaktsiei A. M. Matiushina*; *Nauchno-issledovatel'skii institut obshchei i pedagogicheskoi psikhologii Akademii pedagogicheskikh nauk SSSR*. Moskva : Pedagogika.

34. Razumnikova, O. M., Shemelina, O. S. (1999) Lichnostnye i kognitivnye svoistva pri eksperimental'nom opredelenii urovnia kreativnosti. *Voprosy psikhologii*, 5, 130–139.
35. Rozhdestvenskaia, N. V. (1995) *Psikhologiiia khudozhestvennogo tvorchestva*. Uchebnoe posobie. Sankt-Peterburgskii gosudarstvennyi universitet. Sankt-Peterburg.
36. Romanec', V. A. (2001) *Psyhologija tvorchosti*. Navchal'nyj posibnyk. Kyi'v : Lybid'.
37. Savenkov, A. I. (2000) Detskaia odarennost' kak teoreticheskaia problema. *Nachal'naia shkola*, 1, 94–101.
38. Seliverstova, E. A. (2002) Tvorcheskie zadaniia dlia raskrytiia individual'nykh sposobnostei uchashchikhsia. *Nachal'naia shkola*, 1, 54–57.
39. Sel'chenok, K. V. (2006) *Konstruktor tvorcheskoi svobody*. Minsk : Kharvest.
40. Soldatova, E. L., Lavrova, G. N. (2004) *Psikhologiiia razvitiia i vozrastnaia psikhologiiia*. Ontogenez i dizontogenez. Rostov-na-Donu : Feniks.
41. «Sub"ekt deiatel'nosti» v problematike tvorchestva (2002) Bogoiavlenskaia, D. B. *Voprosy psikhologii*, 2, 35–41.
42. Takman, B. U. (2002) *Pedagogicheskaiia psikhologiiia : ot teorii k praktike*. Moskva : Izdatel'stvo gruppa Progress.
43. Trifonova, V. G. Makarova N. V. (2000) Tvorcheskoe razvitie individual'nykh sposobnostei uchashchikhsia : kak ego obespechit'. *Shkol'nye tekhnologii*, 6, 84–87.
44. Tunik, E. E. (1997) *Psikhodiagnostika tvorcheskogo myshleniia*. Kreativnye testy. Sankt-Peterburg.
45. Uruntaeva, G. A., Afon'kina, Iu. A. (1995) *Praktikum po detskoii psikhologii*. Posobie dlia studentov pedagogicheskikh institutov, vospitatelei Moskva : Prosveshchenie : VLADOS.
46. Fel'dshtein, D. I. (2004) *Psikhologiiia vzrosleniia : Strukturno-soderzhatel'nye kharakteristiki protsessa razvitiia lichnosti*. Izbrannye trudy. 2-e izd. Moskva : MPSI : Flinta.
47. Khon, R. L. (2002) *Pedagogicheskaiia psikhologiiia*. Printsipy obucheniia : Uchebnoe posobie. Moskva : Delovaia kniga.
48. Shapovalenko, I. V. (2004) *Vozrastnaia psikhologiiia (Psikhologiiia razvitiia i vozrastnaia psikhologiiia)*. Moskva : Gardariki.
49. Shchadrikov, V. D. (1983) O sodержanii poniatii «sposobnost'» i «odarennost'». *Psikhologicheskii zhurnal*, T. 4. 5, 3–10.
50. Erik G. Erikson. (2000) *Detstvo i obshchestvo*. Sankt-Peterburg : OOO Rech'.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2013 р.